

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870 – 2000). – Луцьк, 2001; 2. Данілічева В. До історії шкільництва Рівного в міжвоєнний період (20-30 ті рр. XX ст.): Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. (Матеріали наукової конференції 25-26 жовтня 2006р.). Рівне: Волинські обереги, 2006; 3. Прот. Прокл Бичковський Наука православної релігії в школах Волинської єпархії на підставах звітів о.о. законовчителів за 1927-28 шк. рік // Духовний сіяч. – 15 травня 1930 року. – №10. – Арк. 120-122; 4. Прот. Прокл Бичковський Наука православної релігії в школах Волинської єпархії на підставах звітів о.о. законовчителів за 1927-28 шк. рік // Духовний сіяч. – 1 квітня 1930 року. – № 7. – Арк. 81-82; 5. Прот. Прокл Бичковський Наука православної релігії в школах Волинської єпархії на підставах звітів о.о. законовчителів за 1927-28 шк. рік // Духовний сіяч. – 1 травня 1930 року. – № 9. – Арк. 109-111.

С.Г. Іваницька

**О.Х.САЛІКОВСЬКИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В ДОБУ
УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 РР.**

Серед яскравих, але маловідомих особистостей політичної фази українського національного відродження є й ім'я Олександра Хомича Саліковського – професійного журналіста, редактора, в 1917-20 – одного із видатних діячів Української демократично-радикальної партії (з червня 1917 – Української партії соціалістів-федералістів) [1; 2; 3]. Метою дослідження є аналіз життєвого шляху та зміни національної самоідентифікації людини, що пройшла складну політичну еволюцію, на підставі автобіографічних, мемуарних та публіцистичних джерел, а також узагальнюючих праць з історії української революції, що вийшли з-під пера Д.І.Дорошенка, В.К.Винниченка, І.П.Мазепи, П.Христюка, А.Марголіна та інших.

Народився Олександр Хомич в родині священика в с. Старий Потік Вінницького повіту Подільської губернії. Дальній родич М.М.Коцюбинського. Закінчив Шаргородську духовну школу і Кам'янець-Подільську духовну семінарію. Під час навчання брав участь у гуртку самоосвіти, захопився революційним народництвом, співчував партії «Народна воля», через що був переслідуваний поліцією. Не маючи змоги офіційно вступити до університету, в 1890-ті – 1900-ті навчався як вільний слухач й одночасно в ці роки учителював в сільській місцевості. Неодноразово заарештовувався, двічі засуджений за політичну діяльність.

Працював урядовцем і радником Подільського губернського земства. У 1904 р. звільнений з посади за політичну неблагонадійність.

Потім - переїзд до Києва і шлях професійної журналістики: редагував популярні ліберальні газети «Киевские отклики» (1904-09) і «Киевский голос» (1906-07). У роки першої російської революції вступив до партії народних соціалістів, виявив себе як її відданий та активний діяч.

У 1910 р. переїхав до Москви, де став співзасновником та співредактором журналу «Украинская жизнь» (1912, 1915-17), найбільш авторитетного органу українського руху в Російській державі, який мав на меті інформування російського суспільства з «українського питання». Є.Х.Чикаленко, видавець-редактор газети «Рада», відзначав, що «журнал цей виник з ініціативи й стараннями майже самого Саліковського. Він зібрав співробітників, він привабив і пайщиків» [4, с. 364]. Саме в цей час починається активне зближення Саліковського з українськими національними ліберальними діячами, його залучення в «Товариство українських поступовців». Одночасно співробітничав з народницьким журналом «Русское богатство».

У 1913-15 рр. жив в Ростові-на-Дону, працював редактором щотижневої газети «Приазовський край», перетворивши її на перше популярне регіональне видання в цьому краї. Після повернення в Москву в 1916 р. –столичний кореспондент газети. Одночасно перебував на службі у відділі історіографії Всеросійського земського союзу. У 1916-17 служив уповноваженим Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст.

Тісно спілкувався з М.С.Грушевським під час перебування останнього в московському засланні, разом вони започаткували видання журналу «Промінь» (листопад 1916-17). У «Споминах» великий історик з теплотою згадував про Олександра Хомича та про офіційного редактора цього видання Я.А.Шереметинського, відзначаючи, що вони «як порядні, добрі люди, органічно не здатні на зраду, підступництво та інтригу, прив'язали мене ще тісніше до журналу. Після приїзду в Москву я увійшов в його гурток, як у свою компанію» [5, с. 107].

У грудні 1916 р. як член московської громади ТУП підтримав декларацію «Наша позиція» із заявою про перехід українського суспільства від нейтралітету до протесту щодо продовження участі Росії в Першій світовій війні.

Отже, в дореволюційний період політичні погляди Саліковського еволюціонували від симпатій революційному народництву («Народна воля») та участі в партії народних соціалістів (з 1917 – трудової народно-соціалістичної партії) до переходу в ряди Союзу українських автономістів-федералістів (СУАФ) та відродженої Української демократично-радикальної партії (з червня 1917 – Української партії соціалістів-федералістів), які відстоювали гасла демократичної республіки та національно-територіальної автономії України в реформованій на федеративних принципах Російській державі. Шлях, цілком логічний, вважаючи на етнічне походження та умови формування особистості нашого героя, водночас і досить унікальний, бо кожна зміна національної самоідентифікації – це завжди психологічний та ідейний перелом в житті конкретної людини. Отже, коли прийшов Лютий 1917 р., він був уже відомий, поважний і впливовий український діяч поміркованого напрямку, що сповідував цінності політичного лібералізму й ідеали етичного соціалізму. Логічним було його тяжіння саме до УПСФ, лідером якої на той час був С.О.Єфремов, який в дореволюційні часи також тісно контактував з російськими народними соціалістами та есерами.

Активна політична діяльність Саліковського припала на добу Тимчасового уряду. На початку Лютневої революції – голова Комітету українських автономістів-федералістів та Української ради в Москві. На першому Всеросійському з'їзді Народно-соціалістичної партії (17-21 червня 1917, Петроград) виступив з доповіддю з національного питання; врешті-решт з'їзд підтримав ідею встановлення в Росії демократичної федеративної республіки на підставах обласної та національної автономії із забезпеченням прав національних меншин.

З вересня 1917 по травень 1918 – губернський комісар Тимчасового уряду на Київщині. У жовтні 1917 р. взяв участь у з'їзді губернських та повітових комісарів України, що був скликаний за ініціативою голови Генерального секретаріату Центральної ради В.К.Винниченка.

У видавництві «Задруга» (Москва) разом з Л.С.Козловським організував випуск політико-просвітницької серії російською мовою «Свобода и братство народов» (у 1917 році вийшло 24 назви). Свій погляд на національну проблему виклав у брошурах «О национальных правах» та «Что такое автономия и федерация», намагаючись переконати російський загал і російських політиків у тому, що однієї політичної свободи та рівності замало для забезпечення національних прав народів оновленої Російської держави. Потрібно створення «федерації у вигляді союзу національно автономних областей» в межах етнічно однорідних територій, з особливим статусом самоуправління, з повною незалежністю в порядкуванні внутрішніми справами. «Істинні демократи не можуть бути ні космополітами, ні націоналістами, – стверджував він, – бо і в тому, і в іншому випадку їм довелося б подавляти чи відхиляти від природного шляху закономірний розвиток окремих особистостей та груп. Справжній демократизм має поважати право будь-якої національності на існування в умовах, рівних з іншими національностями». У праці «Русская революция и украинское движение» (М., 1917) відзначав негативне ставлення Тимчасового уряду та російського суспільства до національних домагань українців.

Злам в його світогляді, що стався після остаточного усвідомлення невинуватості та відвертої великодержавності російської демократії, з якою він стільки років співпрацював, яскраво описав в своїх мемуарах О.Г.Лотоцький [6, с. 161-162].

На період гетьманату прийшовся новий етап політичної активності Саліковського: член ЦК УПСФ, редактор газети «Трибуна» (Київ), учасник різних громадських акцій. На з'їзді УПСФ, метою якого було визначення нового політичного курсу в умовах неоконсервативного режиму П.П.Скоропадського (10-12 травня 1918 р.), брав слово у дискусії за доповіддю О.Я.Шульгіна про міжнародні відносини України. У червні 1918 р. в газеті «Нова рада» (орган УПСФ) виступив з серією статей «Криза федеративної ідеї на Україні». З гіркотою стверджував: «Ідея щодо федерації України з Великою Росією убита – принаймні, тимчасово – і убита вона зусиллями російської демократії, як буржуазної, так і соціалістичної... Не до федерації тягне сучасна Великоросія..., а до нового «збирання Росії», тобто до того, щоб захопити усе та поглинути».

18 травня 1918 р. брав участь у делегації українських суспільних діячів до германського посла А.Мумма з протестом щодо арешту членів Селянської спілки. 3 червня 1918 як представник УПСФ разом з лідером партії С.О.Єфремовим був учасником Всеукраїнського з'їзду діячів преси. 16 червня – на з'їзді представників земств; його підпис як члена Президії Всеукраїнського земського союзу

.....
стоїть під меморандумом до гетьмана П.П.Скоропадського (від УПСФ поставлені також підписи В.К.Прокоповича та К.А.Мацієвича). 23-26 червня 1918 р. – у складі лекторської групи ЦК партії в Харкові.

Ще з московських часів мав добрі стосунки з міністром внутрішніх справ в уряді гетьмана знаним адвокатом І.О.Кістяківським, який з кадета раптом зробився українським самостійником. Але, незважаючи на це, 28 серпня 1918 р. Саліковський був несподівано заарештований. Міністр вибачився, потрактувавши це як непорозуміння.

Брав участь 23 вересня 1918 в ініційованій гетьманом та І.О.Кістяківським нараді «нотаблів» – лідерів УПСФ (С.О.Єфремов, П.Я.Стебницький, О.Г. Лотоцький, К.А. Мацієвич, А.В. Ніковський, Є.Х.Чикаленко, господар хати В.М.Леонтович), маючи на меті формально «українізувати» уряд. У жовтні 1918, під час переговорів з гетьманом, Український національний союз висунув його кандидатуру на посаду міністра внутрішніх справ Української держави. 9 листопада 1918 р. одержав пропозицію очолити надзвичайну дипломатичну місію до Галичини і майже погодився. Але несподівана для української громадськості зміна гетьманського курсу – на відтворення єдиної-неподільної Росії - унеможливила це призначення. Про це сам Саліковський згадував у праці «Напередодні перевороту» (Трибуна. 1919, 1 січня).

Брав участь в Українському національному союзі, але заперечував спільно з С.О.Єфремовим та А.В.Ніковським потребу повстання проти П.П.Скоропадського, розцінивши це як «небезпечну авантюру», приречену на провал [7, с. 94].

У період Директорії УНР в жовтні 1919 подорожував на Дон (Ростов-на-Дону та Новочеркаськ) разом з Л.Є.Чикаленком (як було заявлено публічно, за дорученням газет «Рада» та «Промінь»), насправді ж, за проханням Головного Отамана С.В.Петлюри, підкріпленням постановою Київського громадського комітету, для пошуку контактів з ліберально та демократично налаштованими представниками Всевеликого Війська Донського, аби довести їм, що «їхня підтримка Денікініяди рано чи пізно, а обернеться проти них, і тоді вони самі на себе нарікатимуть, що також і через них завалено було нашу державність». Саліковський, як людина знана та шанована в тих краях, мав контакти з впливовими колами, але це не зарядило успіху справи [9, с. 407, 431, 420, 414]. Подорож виявилася безрезультатною, донське козацтво не виявило бажання до військово-політичного союзу з УНР. Тому на Кубань делегати вирішили не їхати.

Добре поінформований у справах політики УНР харківський журнал «Коммунист» в № 4 за 1920 рік коментував цей візит як спробу встановлення контакту «української контрреволюції» з «Білим рухом» на Півдні Росії.

Редагував газету «Столичний голос». З 1919 р. – посол Директорії в Ризі (Латвія). За часів Варшавського договору міністр внутрішніх справ УНР в коаліційному кабінеті В.К. Прокоповича (25 травня 1920, Вінниця, Київ – 15 жовтня 1920, Кам'янець-Подільський). Уряд декларував (3 червня 1920 р.) засади парламентаризму; в інтересах селянства – «основи української державності» – обіцяно було провести земельну реформу. За свідченням українського соціал-демократа І.П.Мазепи, уряд не виправдав надій, що на нього поклалися [10, с. 141, 144, 152].

У березні 1921 р. Є.Х.Чикаленко в одному із своїх листів називає Саліковського серед «кращих наших інтелігентних сил», насамперед соціал-федералістського напрямку, які спочатку були в опозиції до петлюрівського повстання, але нині підтримують його, бо «побачили, що коли вони не підтримають Петлюри, то підуть проти всього українського народу, який тільки в Петлюрі бачить порятуюнок» [8, с. 227]. Порятуюнок і проти більшовицької експансії, і проти «московського централізму» А.І.Денікіна.

Стосовно ж практичних результатів діяльності українських ліберально-демократичних діячів у роки революції слушним є зауваження Євгена Харламповича щодо того, що «взагалі українське свідоме громадянство, без різниці партій, весь час робило помилки. ...Та й не диво, бо коли і де воно могло придбати досвід; коли все воно складається з педагогів, з журналістів, газетярів, коректорів; коли між ними нема людей з державною, навіть губернаторською практикою, а коли й була в кого земельна, то й то не керівника, не голови, а якогось спеціаліста, з так званого третього елементу» [8, с. 109].

У революційну добу друкувався у київських виданнях «Нова рада», «Трибуна», «Книгар», «Літературно-науковий вісник». У публіцистичній спадщині Саліковського, яка стоїть поряд з такими яскравими надбаннями української журналістики «на злобу дня», як писання М.С.Грушевського, с. О.Єфремова, П.Я.Стебницького, найбільшої уваги заслуговує книга «Нова Україна (Шлях нашої державності)» (К., Криниця, 1919), яка, за авторським задумом, повинна була

.....
статті «критичним оглядом найбільш важливих моментів українського революційного руху», пронизана центральною ідеєю «безперервного зросту української державності на національних підставах» (з передмови).

Перша стаття – «Од минулого до майбутнього» – огляд українського життя за 1918-19 рр., від Центральної Ради, яку автор справедливо оцінював як поворотний пункт в новітній історії України, до більшовицького «зрівняння усіх на голоді та холоді» в період «військового комунізму». Висловив слушну думку, що для України надзвичайно важливими є внутрішні фактори консолідації – «напружена культурна праця на національному ґрунті та широка політична організація й об'єднання всіх свідомих українських сил на ґрунті державницькому» [11, с. 65].

С.О.Єфремов високо оцінив цю працю як одну з перших «синтетичних» в сучасній публіцистиці, просякнуту духом «об'єктивного тону історичних досліджень» та вірою в неминучість державного відродження України. Вірою, заснованою на тверезому аналізі потенціалу молодой нації [12, с. 187].

Три наступні статті – «Криза федеративної ідеї на Україні», «Україна і Московщина», «Без машкари» – присвячені проблемам можливого федеративного союзу України з Росією. Автор, будучи принциповим прибічником федералізму, покладає вину за компрометацію цієї позитивної, світлої ідеї на «північного сусіда» з його невиправним централізмом. Завершується книга статтею «Напередодні перевороту» – про останні дні Скоропадщини.

Логічним продовженням його роздумів є стаття «До проблем української державності (деякі підсумки й перспективи нашої сучасності)» (опублікована в 1919 р. в журналі «Літературно-науковий вісник» в кн. 7-9). Деякі коментарі звучать і нині мудро й актуально, деякі зауваження вражають своїм просто-таки «віщим» характером. Автор виявляє себе глибоким знавцем нашої історії й політологом-аналітиком. У цій статті О.Х.Саліковський також проаналізував джерела модерного українського руху, внутрішні та зовнішні чинники відокремлення України в 1918 р. та пережиті нею подальші політичні метаморфози.

Особливої уваги заслуговують такі висновки автора:

Значний вплив геополітичного, міжнародного факторів у сучасній та минулій історії України, і, можливо, в її майбутньому, що є наслідком природно-історичних та економічних властивостей країни (специфіка «серединного» розташування, клімату, ґрунту, багатства надр). «Бо справді на історичнім шляху принаймні старого світу, а власне, Європи й Азії, Україна опанувала таке місце, яке ніяким чином не обійдеш».

Перманентна агресивність сусідів України, що виявляли жвавий інтерес до багатств краю, а тому «...минула історія України се є боротьба з сусідами, які або залицялися до неї пожадливими очима, або рвали й шарпали її з різних боків».

Негативний вплив цієї боротьби на державне будівництво України: вимушеність багатовекторної зовнішньої орієнтації, значні витрати народних живих сил на змагання з друзими-ворогами. Протягом століть «...Україна не могла стати незалежною державою й увесь час примушена була зв'язувати свою долю... з тим або іншим зі своїх сусідів, тільки – бо в спілці вона набувала необхідну їй силу».

Найтісніший зв'язок зовнішніх та внутрішніх чинників в історії України. Головна увага довгий час приділялась військовій організації (козацтво), а не творенню громадянського суспільства.

Негативний вплив особливостей ментальності українського народу. Притаманну йому трагічну суперечність відзначив ще М.П.Драгоманов у дослідженні «Нові українські пісні про громадські справи», коли підкреслив безумовну присутність власного національного почуття, з часом навіть – пробудження національної свідомості, негативне ставлення до державної влади чужинців, водночас відсутність зрілої політичної свідомості й змагань до власної державності. «...Національний та почасти соціальний моменти вичерпували до цієї пори його суспільні змагання й емоції».

Врешті-решт державне будівництво в ході революції «йшло дуже невдало, без надто великого напруження руйнувалося різними сторонніми силами і ніяким чином не могло пустити глибокого та міцного коріння в товщу народних мас, бо не знаходило там відповідного ґрунту». Тому «державний іспит» Україна все ж таки «провалила».

Нестача в державному будівництві інтелектуальних, творчих та виконавчих сил, дефіцит кадрів кваліфікованої інтелігенції (насамперед – у галузі управління) внаслідок її тривалої денационалізації та русифікації.

Соціальна роль селянства, «над яким учинялося стільки експериментів – то есерівських, то гетьманських, то комуністичних». Селянство складало на той час 85% населення України. «Україна

ще більшою мірою країна селян і хліборобів, ніж Росія». Яскравий індивідуалізм селянина став на перешкоді спробам запровадження соціалізму в різних формах. Критикуючи «адептів наукового соціалізму», дивувався абсурдності їхніх намірів, які, зазначав слушно, нічого спільного з істинним соціалізмом не мали. «Прищепити цьому селянству ідеологію міського робітника, притягти його до комунізму, перетворити в прибічника диктатури пролетаріату, це – висловлюючись цілком об'єктивно – визначало б утворити насильство над історичними і соціальними законами, над душею народу». І – радикальний висновок: «Для українського селянства комунізм і диктатура пролетаріату такі ж вороги, як і гетьманщина, як і земельне панство. Зазначаю це просто як факт, як явище природи».

Як наслідок – глибоке розходження з точки зору етнічного складу населення та його національних симпатій між українським селом та українським містом. Неукраїнський характер великих міст, що виявляли спротив автономістсько-федералістським домаганням Центральної Ради.

Федералізм як шлях компромісу, як форма державності. Теоретична можливість федерації як з Московщиною, так із західнослов'янськими землями.

Потреба в реалізмі політичних рішень. Зокрема, зауваження про те, що «питання про федерацію...неможливо вирішувати на підставі шаблонних партійних програм та кабінетних проектів. Скласти федерацію лише розпорядженням влади, висунутої на поверх життя тимчасовою хвилею революційного чи реакційного руху, не важко, але така федерація... не може мати поважного значення й необхідної сталості та тривалості. Її так само легко зламати і знищити, як і встановити. Федерація паперова, нав'язана зовні, яка не відповідає бажанням і настроям широких мас людності, ...не може вирішити питання про українську державність і спокою нам не дасть, бо з нею будуть невпинно боротися не тільки організовані елементи країни, але й сам народ...», - передбачав Саліковський.

Після поразки української революції жив в еміграції у Варшаві, де редагував газету «Українська трибуна» (з березня 1923 – «Трибуна України»). Друкувався у виданнях «Діло», «Молода Україна» та інших. Працював як лектор в таборах для інтернованих українських вояків УНР в Польщі.

Знайшов нову сферу докладання творчих здібностей – на терені літератури для дітей, підготувавши до видання книгу «Що треба знати кожному. Енциклопедія для дітей та для самоосвіти» (підґрунтям якої став переклад книги американського педагога Е.Гульдена, доповнений двома оригінальними розділами самого Саліковського «Історія України» та «Історія української літератури» [13, с. 187].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Саликовский А.Ф. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. - М.: РОССПЭН, 1996. – С.545-547; 2. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Украинская партия социалистов-федералистов // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. - М.: РОССПЭН 1996. – С.642-643; 3. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Украинская партия социалистов-федералистов // Программы политических партий России. Конец XIX – XX в.в. - М.: РОССПЭН 1995. – С.279-281; 4. Чикаленко С. Щоденник (1907-1917). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.; 5. Грушевський МС. Спомини // Київ. - 1989. - №8; 6. Лотоцький О.Сторінки минулого. Ч.2. – Варшава: УНІ, 1933. – 481 с.; 7. Винниченко В. Відродження нації. - Київ-Відень, 1920. – Перевидання. - К.: Політвидав України, 1990.Ч.3. – 542 с.; 8. Чикаленко С. Щоденник. Том II (1918-1919). - К.; Темпора, 2004. – 463 с.; 9. Чикаленко Л. Уривок з спогадів з років 1919-1920 // Чикаленко С. Щоденник. Том II (1918-1919). - К.: Темпора, 2004. – 463 с.; 10. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Дніпропетровськ: Січ, 2002. – 334 с.; 11. Саліковський О. Нова Україна (Шлях нашої державності). - К., 1919; 12. Єфремов С. Рец. на книгу: Саліковський О. «Нова Україна (Шлях нашої державності)» // Літературно-науковий вістник. - 1919. Кн.7-9; 13. Сірополко Ст. Праця О.Х.Саліковського на полі дитячої літератури (З нагоди 5-ої річниці з дня його смерті) // Тризуб. - 1928. - №44.

Н.А. Сорочан

ДІЯЛЬНІСТЬ П.І. ХОЛОДНОГО В ЦЕНТРАЛЬНОМУ АПАРАТІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ (1917 – 1921 РР.)

Петро Іванович Холодний – видатний маляр-імпресіоніст, педагог і громадський діяч, який у роки Української національно-демократичної революції відіграв велику роль у відродженні національної школи та формуванні нової системи управління освітою в Україні. Обіймаючи посади товариша (заступника) міністра освіти періоду Центральної ради та Гетьманату П. Скоропадського,